

БОШҚА ТИЛЛАРДАН АРАБ ТИЛИГА ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ

Исамутдинов Азизбек Батирович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
«Араб тила ва адабиёти ал-Азхар» кафедраси ўқитувчиси
Тел: 90-9525999; matibaevarb@rambler.ru

Ҳозирги даврда барча мамлакатлар, жумладан араб мамлакатларининг ҳам ривожланиши, техника асрида яшаётганлиги ва бошқа мамлакатларда тараққий этган замонавий техник воситаларнинг араб дунёсига кириб келиши муносабати билан замонавий араб тили янги атамалар ва сўзлар билан бойиб бормоқда.

Араб атамашунослигининг вазифаларидан бири фан ва техника тараққиёти натижасида вужудга келаётган замонавий тушунчаларни тўлиқ ифодалай оладиган атамалар яратишдан иборатдир. Атамалар ҳосил қилиш усулларида ҳозирги кунда кенг тарқалганларидан бири бу чет тилидаги сўзларни айнан кўчириш, яъни араб графикасига ўтказишдир.

Ушбу жараёни араб тилида ифодалаш учун махсус “تعريب” - “сўзни араблаштириш” атамаси қўлланилади. Сўз бойлигини кенгайтиришнинг илм-фан, адабиётга оид замонавий тушунчалар ва техник атамаларни ифодалаш зарурати туфайли пайдо бўлган ушбу усул араб филологиясида доимо ўз тарафдорлари ва муҳолифларига эга бўлган.

Ўзлаштириш жараёни чоғиштирилган икки тил ўртасидаги алоқалар мобайнида табиий ва зарур жараён ҳисобланган. Ал-Жоҳиз сўзи билан айтганда, “ҳар икки тилдан бири иккинчисини ўзига жалб этади ва ундан озикланади” [1].

Ас-Суютий лексик ўзлаштиришга المعرب атамаси, яъни “бошқа тилларда яратилган маъноли сўзларни араблаштириш” [2] сифатида таъриф берган. Ўзлаштиришга берган бу қисқа таърифида у Сибавайхи ва унинг шогирдлари нуқтаи назарига қўшилган. Улар учун хорижий сўзнинг тилда қўлланилиши “араблашув”нинг ягона мезони бўлиб хизмат қилган: шу нуқтаи назарга кўра ўзлашган сўзнинг араб моделларига мувофиқ тузилганлиги айтиш мумкин, бироқ бу шарт асло мажбурий эмас. Сибавайхи фикрига кўра, хорижий тилдан олинган отнинг шаклан ўзлашуви икки элементар жараён - унинг арабча сўз ўзгартирувчи флексиялар билан таъминланганлик ва ال аниқлик артикли билан қўлланиш имкониятидан иборат бўлиб қолади.

Таниқли тилшунос олим ал-Жавҳарий ўзлаштирилган луғавий бирликларни иккига: араблашган ҳамда хорижий сўзларга ажратган. “معرب”, яъни “араблашган” атамаси арабча шакл қабул қилиб, ассимиляциялашган сўзларни белгилаган. “أدخال”, яъни “бегона” (кириб келган) атамаси морфологик ассимиляцияга учрамаган ва ўзининг дастлабки, асл шаклини сақлаб қолган ўзлашган сўзларни англатади.

Демак, сўзнинг шаклан ассимиляциялашуви учун бош ва асосий талаб: а) ўзлаштирилаётган атаманинг товуш таркибини бузмаслик, яъни ўзга тилга оид сўзни

араб тили товушлари ёрдамида талаффуз килиш, б) сўз яшаш муқобиллиги қондасига мувофиқлик, яъни ўзга тилдан кирган сўзни арабча моделларга мослаш [3, с. 105].

Араб тилида, қадимги манбаларнинг далолат беришича, Сурия ва Месопотамия оромий тиллари, грек ва латин каби қўшни сомиёв тиллардан кириб келган жуда кўп атамалар қатлами мавжуддир. Замоनावий араб тили эса Ғарб, Европа тилларидан техник атамалар ўзлаштирилганлиги билан характерланади[4].

Демак, замоनावий араб адабий тили атамалар ўзлаштиришда икки манбага таянади. Булар биринчи навбатда, классик тилдан, яъни XVIII-XIX асрлардан то Европа босқинчилигига қадар қабул қилинган дастлабки ўзлашмалар.

Иккинчи манба эса замоनावий Европа тилларидан олинган сўнги ўзлашма сўзлар. Мазкур ўзлашган сўз гуруҳлари нафақат ўзлаштирилган вақти, балки манбалари, ўзлашиш усуллари, шунингдек, миқдорига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Мумтоз, яъни классик давр қатлами тўлиқ ўзлашиб бўлган ва ассимиляциялашган, тил тизимидан муқим жой эгаллаган сўзлардан иборат бўлса, Европа тилларидан ҳозирги даврда ўзлаштирилган атамалар тилнинг лексик-семантик тизими томонидан буткул ўзлаштирилган ва ассимиляциялашган деб бўлмайди.

Аввалги ўзлашган классик сўзлар замоनावий ўзлашмалар қатламига қарши туради. Классик ўзлашмаларда давомли ассимиляция ва истеъмол жараёнининг тугалланган натижаси намоён бўлса, замоनावий сўзларда давом этиб тараққий қилиб бораётган жараённи кўришимиз мумкин.

Ўзга тилларга оид атамалар араб тилига унинг кўп асрлик тараққиёти давомида кириб келган.

Мумтоз араб тилидаги ўзга тилдан олинган луғавий бойликлар асосан мумтоз даврда (IX-XI аср) қабул қилинган бўлиб, асосан, форс, юнон ва бошқа тиллардан олинган ва дехқончилик, хунармандчилик, маиший турмуш, моддий маданият, фалсафа, илм-фанга оид, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг турли кўриниш ва ҳодисалар номини аниқлашган тўлиқ ўзлаштирилган сўзлардан иборат бўлган.

Европа тилларига оид атамалар эса XIX аср охири ва XX аср бошларида катта миқдорда ўзлаштирила бошланди. Бу жараён аксарият араб давлатларининг Европа мамлакатлари томонидан босиб олиниши билан боғлиқ бўлиб, улар ҳарбий қўшин ва маъмурий бошқарувдан ташқари европача маданият кўринишларини ҳам олиб келдилар [3, с. 114-116].

Колониал босқинчилик даврининг бошланиши араб тилининг ўзга тиллар ҳисобига бойиши хусусиятига ҳам ўзгартириш киритди. Сурия, Ливан, Тунис, Жазоир ва Марокаш французлар, Ироқ ва Судан инглизлар, Ливия эса италянлар ҳукмронлиги остида қолди. Натижада ҳар бир мамлакат ёки минтақа ўзлашган сўзлар билан бойиш учун ўзгача алоҳида манбага эга бўлди.

Шунингдек, ушбу сўзларнинг соҳаларига кўра фарқланиши ҳам қайд этилади. Масалан, тунис аҳолиси тилига италян тилидан балиқчилик, савдо ва молия” соҳасига, ливия халқи тилига эса маъмурий бошқарув, хунармандчилик ва маданий турмушга оид атамалар кириб борди, араб тилининг Миср лаҳжасига эса жуда кўп миқдордаги география ва табиатга оид атамалар кириб келган [5].

Европа тилларидан араб тилига дастлаб, италян тили жиддий таъсир кўрсатди. Бу тилдан кириб келган атамалар, қуйидаги мисоллардан кўриниб турганидек, асосан савдо ва денгиз иши бидан боғлиқ.

Биржа - بورصة (بورصات) Капитан - قبطان (قباطنة)

Бундай атамалар орасида умумий маънони англатувчи сўзлар ҳам мавжуд. Масалан,

Грипп - إنفلونزا Шим - بنطلون (بنطلونات) Шляпа - برانيط (برانيطة)

Араб тилидаги замонавий ўзлашган атамаларнинг катта қисми француз тилидан кириб келган. Бунда халқаро муносабатлар соҳасига француз тилининг миллатлараро муомала тили бўлганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Турли соҳаларга оид мазкур мисоллар ҳам француз тилидан олинган.

Парламент - برلمان (برلمانات) Фильм - فلم (أفلام)

Бошқа тиллардан кириб келган ўзлашмалар озчиликни ташкил этади. Масалан, инглиз тилидан қуйидаги сўзлар кириб келган:

winch - кўтарма кран - ونش (أوناش) workshop - устахона - ورشة (ورش)

launch – катер - لنش (لنشات)

Араб мамлакатларининг барчасида муомалада бўлган пул бирликларининг номи ҳам турли тиллардан ўзлаштирилган: “фунт” (Миср) сўзи инглизча “guinea” сўзидан, دينار (دينانير) “динор” лотинча “denarius” сўзидан, ليرا (ليرات) “лира” (Сурия, Ливан) италянча “lira” сўзидан, درهم (دراهم) “дирхам” юнонча “drachma” сўзидан ва مليم (مليمات) “меллим” эса французча “milliema” сўзидан ўзлаштирилган.

Араб мамлакатларида узунлик, вазн ва электр куввати ўлчов бирликларига оид атамаларнинг ҳам ўзлаштирилганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан,

Километр - كيلومتر (كيلومترات) Метр - متر (أمتار)

Килограмм - كيلوغرام (كيلوغرامات) Тонна - طن (أطنان)

Арабшунос олим В.М.Белкиннинг таъкидлашича, “Замонавий араб адабий тилини ўрганиш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, Европа тилларидан олинган ўзлашма сўзларнинг умумий миқдори у қадар кўп эмас ва луғат бойлигининг бир фоизига яқин қисминигина ташкил қилади” [4, с. 115].

Ҳозирда ҳам адабий тилни лексик заҳираси ўзлашган сўзлар билан бойишда давом этмоқда, чунки араб жамияти ўзга давлатларнинг маданияти, илм-фани, техника ютуқлари билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганиб, аксар ҳолларда уларни атамалар сифатида қабул қилган ва ушбу ҳол замонавий араб атамашунослик тизими шаклланишида акс этади. Масалан,

Интернет - إنترنت Телекс – تلكس

Компьютер - كمبيوتر Принтер – بريتر

Хулоса қилиб айтганда, бой меросга эга бўлган араб тили луғавий бойлигида хорижий тиллардан ўзлашган сўзларнинг кенг кўлами мавжуд бўлиб, бу ўзлаштириш жараёни ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда [6, б.б.].

Адабиётлар:

1. لمغربي عبد القادر. كتاب الإشتقاق و التعريب
2. ألسيوتي عبد الرحمان "ألمزحر في علوم اللغة و أنواعها"
3. Белкин В.М. Арабская лексикология М.1975
4. Қодиров. Т. Ш, Алиев. Д. И араб тили лексикологияси. Тошкент, 2010
5. KAZAKBAYEV Akbar, (2019) Osobennosti prepodavaniya inostrannix yazikov: problemi i metodi. The Light of Islam: 2019 (4), 14
6. Матибаева, Р. Б. (2019) Редкая рукопись по ханафизму «Манакиб Аби Ханифа». Молодой ученый. — 2019. — № 36 (274). — С. 71-74.
7. Матибаева, Р. Б. (2020) Научно-духовное наследие имама Абу Ханифы. Молодой ученый. — 2020. — № 42 (332). — С. 282-284.
8. Matibaeva, Raziya (2019) «SACRALIZATION AND TRADITIONALIZATION OF PERSONALITY ABU KHANIFA IN MAVARANNAHR», The Light of Islam: 2019 (4), 3.
9. MATIBAYEVA, Raziya (2019) «THE DEVELOPMENT OF KHANAPHISM IN MAVARANNAKHR», The Light of Islam: 2019 (3), 16.
10. Mullasodiqova, Nigora (2019) Sentence in the science of maoniy and its types, The Light of Islam: 2019 (2),14.